

„...a harctéren voltam az első világháborúban 1918. november 18-ig” A Nagy Háború mint élettörténeti fordulópont

HAUPTMAN GYÖNGYI

Nagyatádi Kulturális és Sport Központ – Városi Múzeum, H-7500 Nagyatád, Széchenyi tér 2.,
e-mail: hagyongy@gmail.com

HAUPTMAN, GY.: „...I was in the battlefield in the First World War until 18 November” *The Great War as a turning point in a life history.*

Abstract: Through analyzing an individual life history in my essay I examine how the given world historical event, World War I, effected personal life. Interpreting direct and indirect resources it becomes evident that the Great War meant a turning point in Dezső Veress's life, it was a fate event for him, which turned out to be a new beginning in his life history. Due to the historical situation he faced decisions and choices. The result of the analysis on his choices highlights the segment of Dezső Veress's identity, which became especially activated in the given historical situation: national consciousness, his strong emotional bonding to the Hungarians.

Keywords: World War I, life history, national identity, life historical document, Treaty of Trianon, migration, resocialization

Bevezetés

Egyes történelmi események erős lenyomatot hagynak az egyéni életvezetésén. A 20. században egymást érő történelmi katalizmák közül különösen meghatározó volt az első világháború, amely az akkori magyarországi társadalom egészét érintette. A háború, a trianoni békeszerződés és következményei, a háborút követő forradalmak közepette az embereknek sok, addig általánosan érvényesnek tekintett norma megingását kellett megtapasztalniuk, és közben életben, talpon maradniuk. Bizonyos értelemben éles korosztályi-nemzedéki határ kialakulásához vezetett falvakon, de családokon belül is az, hogy valaki részt vett-e a Nagy Háborúban vagy sem.¹ A katonaemlékekkel kapcsolatos történeteket a falvakban évtizedeken keresztül mesélték, a szóbeli történetek mellett pedig számos írott visszaemlékezés is született életrajzba ágyazottan vagy önálló elbeszélésékként egyaránt.

Írásomban egyetlen személy élettörténetének adott szakaszát vizsgálva azt mutatom be, hogyan élte meg (és túl), milyen döntések és választások elé állította az egyént a háború jelentette történelmi megrázkódás. Dr. Veress Dezső,² egykori nagyatádi ügyvéd éle-

tének meghatározó fordulópontja volt a háború és az azt követő történelmi események. (1. ábra) Ezen évek (1914–1920) történései sorseseeményként³ zúdultak rá: szándéka, akarata ellenére, elháríthatatlanul estek meg vele, és alapvetően forgatták fel, változtatták meg életvilágának korábban megkérdőjelezetlen, megszokott, természetesnek vett tereit és társadalmi kapcsolatait. Azonban nem csupán életvilágának kereteit dülta fel az a sorscsapás, amelyet a háború és az azt követő évek eseményei jelentettek, hanem önazonosságában sújtotta, identitásával szembesítette. Olyan történelmi pillanat volt ez, olyan „elágazási pont”,⁴ amikor az egész, addig érvényesnek tekintett életvilág egyszégy felbomlott, és az egyén választásra kényszerült. Jurij Lotman szerint ilyen helyzetekben „nem csupán a véletlen mechanizmusok lépnek működésbe, hanem a tudatos választás mechanizmusai is”. Így „bármely történelmi eseményben mindig az alternatívák egyike valósul meg”, és „a realizálódott események által kirajzolt utak mindig nem realizált, lehetséges eseménysorok egész kötegéből válogatódnak ki”.⁵ Veress Dezső adott életszakaszának bemutatásakor, a meglévő források elemzésével éppen ezekre a kérdésekre keresem a választ: milyen elképzeléseket alkotott a világról akkor, amikor életének fontos fordulópontján választani, dönteni kényszerült; milyen lehetőségek közül választhatott, és miért éppen az adott utat választotta. Az adott történelmi helyzet elsősorban a nemzeti identitás, a magyarságtudat kérdéskörét aktivizálta, ezért a Veress Dezső által meghozott döntések és választások értelmezése elsősorban ezekre a témákra, önazonosságának ezen rétegeire világít rá.

községi képviselő volt. 1944 decembere és 1945 márciusa között, amikor a község a német és a szovjet/bolgár csapatok állóháborújának színterévé vált, két társával létrehozták és működtették a Magyar Segélybizottságot a helyben maradt lakosság megsegítése érdekében. 1952 májusában feleségével – és sok más nagyatádi családdal – együtt a Hortobágyra deportálták. Öt év után kerülhetett vissza Nagyatádra és az ügyvédi gyakorlathoz. Egy 1963-ban meghozott törvény lehetővé tette, hogy az ügyvédek nyugdíjba mehessenek, s ezt kihasználva 1964. január 1-jével, hatvannyolc évesen nyugdíjba vonult.

3 A sorseseemény Tengelyi László által használt fogalom: meghatározása szerint egy egyén életében egy sorscsapás akkor válik sorseseeményé, ha nem pusztán utoléri, hanem „épp vélt önazonosságában sújtja”, és az események hatására olyan „magától meginduló, uralhatatlan módon lejátsszódo, föld alatti értelemképződés”-t indít el, amely az „élettörténetben új kezdetet terem”. Lásd: Tengelyi, 1998, 199.

4 Lotman, 2002: 132-133.

5 Lotman, 2002: 132-133. kiemelés az eredetiben

1 Mohay, 2000: 778.

2 Ateljes életút rövid összefoglalása: Veress Dezső (Székelykeresztúr, 1896. február 24. – Sátoraljaújhely, 1971.) jogi tanulmányait Kolozsváron végezte, s ezzel párhuzamosan az első világháború különböző frontjain harcolt három és fél éven keresztül. 1921 decemberében kapta meg doktori oklevelét az akkorra már Budapestre „száműzött” egyetemen, majd rövid budapesti gyakornokoskodás után Nagyatádra (Somogy megye) került, ahol előbb ügyvédjelöltként, majd 1927-től önálló ügyvédként dolgozott negyvenkét éven át. Aktívan részt vett a község közéletében, főként a katolikus egyház körül szerveződő alapítványi, egyesületi, karitatív munkában tevékenykedett szívesen. A második világháború időszakában

1. ábra. Veress Dezső, 1917

„... a haza hivo szava / Az mindennél elsöbvala”⁶

A Veress Dezső életére vonatkozó dokumentumok a család, a leszármazottak adományaként kerültek a nagyatádi Városi Múzeum gyűjteményébe. A dokumentumgyűjtemény egy nagyjából kétszáz évet átölelő családi irattár (a legkorábbi dokumentum 1785-ből származik, a legkésebbiek az 1980-as évekből), amely hivatalos és magánjellegű iratokat, leveleket, különböző feljegyzéseket, leltárakat és egyéb írásokat, valamint (főként digitalizált) fotókat tartalmaz. Ennek a gyűjteménynek része az első világháború idején és az azt követő időszakban keletkezett néhány dokumentum és fénykép is, amelyeket az irattárban meglévő többi forrás és az életút egészének kontextusában gazdagabban, sokrétűbben lehet értelmezni.

Veress Dezső háborús tapasztalatainak feldolgozásában az alábbi forrásokat használtam: egyfelől a családi dokumentumok között fennmaradt katonai iratok – igazolványok, a kitüntetésekre vonatkozó igazolások, a leszerelést igazoló okirat, stb.⁷ –, másfelől a Hadtörténelmi Levéltárban talált Veress Dezsőre vonatkozó iratok alapján. Ezek az alábbiak: egy kézzel, illetve géppel is leírt, 1951-ben készített katonai ön-

életrajz, továbbá a személyi adatlapja, ami a hadsereghez mint intézményhez kapcsolódó összes, hivatalosan számon tartott adatát tartalmazza.⁸

A fenti források mellett Endes Miklós *Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig* című, eredetileg 1934-ben megjelent könyvének⁹ vonatkozó fejezetét – *Csík fiai a háborúban*¹⁰ – használtam. Noha Endes könyvének tárgyalásmódja és hangneme kifejezetten elfogult, stílusa – főként az említett fejezetben – rendkívül dagályos, írása sok olyan konkrét tény, eseményt sorol a székely ezredek harcainak bemutatásakor, amelyeket más forrásból nem (vagy csak nagyon nehezen) lehetett volna rekonstruálni. A brassói 24. honvéd gyalogezred, tehát Veress Dezső ezrede történetének leírásánál egyébként egyetlen szóbeli forrásra, „adatközlőre” hivatkozik további bővebb magyarázat nélkül.¹¹

Az életútra vonatkozó dokumentumokból és a történelmi feldolgozás alapján az alábbi életrajzi tények bontakoznak ki: A színjeles érettségi vizsga letétele után¹² Veress Dezső (édesapja nyomdokait követve) a Kolozsvári Egyetem jogi fakultására iratkozott be, ám tanulmányait legnagyobb részben már a katonai szolgálattal párhuzamosan kellett folytatnia: 1915. május 15-én ugyanis önkéntesként bevonult a magyar királyi brassói 24. honvéd gyalogezredhez, ahonnan 1918. november 18-án, negyvenegy hónapi frontszolgálat után szerelt le.

Veress Dezső említett katonai életrajzában a következőképpen foglalja össze röviden e negyvenegy hónap eseményeit: „1915. május 15-én vonultam be a brassói honvéd gyalogezredhez. 1915. május 15-től 1916. június 20-ig mint önkéntes, illetve önkéntes hadapródjelölt őrmester, 1916. június 21-től 1917. február 1-ig mint t.¹³ zászlós,- 1917. február 1-től 1918. december 18-ig mint t. hadnagy teljesítettem szolgálatot az első világháborúban. A harctérre 1916. január hó 19-én vittek ki és a harctéren voltam az első világháborúban 1918. november 18-ig.”¹⁴

Az egyéb forrásokból kiderül az is, hogy mielőtt a frontra vezényelték volna, a nyilvánvalóan kötelező kiképzés mellett/után Marosvásárhelyen tartalékos tiszt iskolát végzett (1915. augusztus 1. és október 1. között),¹⁵ s ezek után tartalékos őrmesterként került ki a galíciai frontra. (2. ábra)

Ezrede ebben az időben Dobropólétól nyugatra, a Strypa folyó völgyében¹⁶ harcolt, ahol – Endes Miklós leírása alapján – a harcok során a gyalogezred „III. zászlóalj[ja] rohammal visszafoglalt az oroszoktól 16 ágyút, a kezelő tüzérlegénységet felszabadította és 150

8 Az iratok levéltári jelzete: AKVI 1896/2501, 1643

9 Endes, 1938; reprint: 1994.

10 Endes, 1994: 435-445. „A) A cs. és kir. 82. székely gyalogezred hőstettei; B) A m. kir. brassói 24. honvéd gyalogezred a világháborúban”

11 „Ezeket az adatokat *Markó Árpád* m. kir. honvédalezredes úr volt szíves rendelkezésemre bocsátani.” Uo.: 445. 3. sz. jegyzet (kiemelés az eredetiben)

12 Csíkszeredai római katolikus gimnázium, 1914

13 tartalékos

14 Az idézeteket betűhíven közlöm.

15 Lásd: Személyi adatlap, 12. pontja

16 Kelet-Galícia, ma Ukrajna

6 Részlet Vásárhelyi Mihály, első világháborúban meghalt katona búcsúztatójából, Keszeg: 2008: 230.

7 A Veress Dezső életútjára vonatkozó dokumentumok a nagyatádi Városi Múzeum történelmi dokumentum-tárában találhatóak.

2. ábra. Járási hadikórház, Kovászna, 1915. június. Veress Dezső nyíllal jelölve

fogyot ejtett. Ezután a VI. hadtest kötelékében április közepéig állásharcban vett részt.¹⁷ Minden bizonnyal ezen harcok során esett át Veress Dezső a tűzkeresztségen, február 11-én pedig már ő is ott állhatott az ünnepségen, amikor „az ezred dicső és eredményteljes harcai jutalmául a királytól új zászlót kapott”.¹⁸

1916-ban – az olaszországi támadások miatt – a Monarchia hadvezetése jelentős erőket volt kénytelen elvonni a keleti hadszíntérről. Ezt kihasználva indította az orosz hadsereg a Bruszilov-offenzívaként ismert, rendkívül súlyos áldozatokat követelő hadjáratát. A nehéz harcokban Veress Dezső is kitüntette magát, amit az 1916. június 21-én zászlóssá való előléptetése, majd pár hónappal később, 1917. február 7-én II. osztályú ezüst vitézségi éremmel való kitüntetése bizonyít. Még ugyanezen év szeptember 9-én, az immár hadnagyi rangot viselő szakaszparancsnokot a Károly csapatkereszttel¹⁹ is kitüntették. A kitüntetések nem maradtak fön, de a melléjük kapott igazolványokat megőrizték a családi irattárban.

17 Endes, 1994: 443-444.

18 Uo.

19 A Károly csapatkeresztet 1917-ben alapította I. (IV.) Károly, s a kitüntetés a világháború egyik jelképévé vált. Elnyerése „csupán” 12 heti folyamatos frontszolgálatához volt kötve, következésképpen a Habsburg Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia leggyakoribb kitüntetése volt. „Tömeges adományozásának és a hátszág romló gazdasági helyzetének megfelelően nemes anyagok helyett cinkótvözetből állították elő.” Sallay, 2002: 90.

1917 folyamán az ezred részt vett az orosz hadsereg elleni utolsó hadműveletekben, amelynek során a központi hatalmak seregei augusztus elejére újra visszaszerezték Bukovinát és Kelet-Galíciát. Az „erélyes üldözés közben – írja Endes – rengeteg löszert, fegyvert, géppuskát, gázmaszkot és felszerelést zsákmányoltak derék honvédeink. Gróf *Bothmer* vezérezredes, a német déli hadsereg parancsnoka, vitéz magatartásáért *ismételten dicséző elismerését* fejezte ki az ezrednek.”²⁰ Talán ennek a dicsőretnek a kifejezése volt a Veress Dezső – és minden bizonnyal több katonatársa számára – adományozott szeptemberi kitüntetés, a Károly csapatkereszt is.

1918. március 3-án a központi hatalmak különbékét kötöttek Oroszországgal, és a keleti hadszíntéren felszabadult hadosztályokat az észak-olaszországi frontra irányították. Ide, az osztrák-magyar – olasz arcvonalszakasz legészakabbi pontjára, Asiagóba²¹ vezényelték Veress Dezső ezredét, ahol a III. hadtest kötelékében a várostól délkeletre elfoglalták állásukat,²² és várták, hogy meginduljon a Monarchia által döntőnek szánt támadás az antant erői ellen. A hadsereg állapota mind a fegyverzettel való ellátottság, mind az élelmezési viszonyok tekintetében katasztrofális volt. A június közepén megindított támadás néhány nap alatt összeomlott, és a csiki honvédek, akárcsak a

20 Endes, 1994: 444. kiemelés az eredetiben

21 Ma város Észak-Olaszországban

22 Endes, 1994: 444.

hadsereg többi katonája, kénytelenek voltak visszavonulni eredeti állásaikba. Az alig néhány napos harcok alatt halottakban, sebesültekben, foglyokban mintegy 150 ezer embert veszített a hadsereg. Érdemes ezen a ponton felidézni Veress Dezső szavait, hogy a veszteségek tükrében értékelni lehessen azok valódi jelentőségét: „*Nem sebesültem, nem voltam komolyabb beteg, – nem voltam fogságban.*”²³

Veress Dezső erősen megfogyatkozott ezredét június végén kivonták a harcokból, és a megmaradt csapatok augusztus végéig karhatalmi szolgálatokat teljesítettek Horvátországban, később Budapesten. Szeptember elején azonban újra Olaszországba, a Brenta folyó völgyébe vezényelték a katonákat, ahol a háború végéig Monte Sisemolt védelmezték.²⁴ Október második felében megindult az antant csapatok végső támadása, amelynek a teljesen legyengült osztrák–magyar csapatok már nem tudtak ellenállni, s a hadsereg mindenütt rendezetlenül vonult vissza.

Az osztrák–magyar kormány november 3-án aláírta a fegyverszünetet, amelynek feltételei között szerepelt, hogy húsz békeállományú hadosztály kivételével le kell szerelni az egész hadsereget, továbbá ki kell üríteni minden megszállt területet.²⁵ Ezek a pontok közvetlenül érintették a 24. gyalogezred megmaradt katonáit, így Veress Dezsőt is. A Zilahon 1918. december 3-án kiállított igazolványa szerint az orvos által „ragálymentesnek találtatott” tartalékos hadnagy „a leszereléskor a katonai szolgálatból elbocsátatott”, és valószínűleg a lapon állandó tartózkodási helyül megjelölt Brassóba ment, ahol akkor családja is lakott.²⁶

Ezek tehát azok a póre adatok, amelyek a dokumentumok és egy, a témát konkrétan, ám csupán futólag érintő történeti munka alapján elmondhatók. Arról azonban, hogyan élte meg (és túl) Veress Dezső e negyvenegy hónapot, tulajdonképpen semmit nem árulnak el: milyen megfontolások alapján, milyen eszményeket szem előtt tartva vonult be önkéntesként, mindössze 19 évesen, megszakítva éppen csak elkezdett jogi tanulmányait; milyen (minden bizonnyal életre szóló) tapasztalatokat szerzett a hadsereg működésével, a háború, az erőszak, a pusztulás és pusztítás „természetével” kapcsolatosan; milyen emlékképeket őrzött magában, melyekről (családi körben legalábbis) sohasem beszélt. Fia mindössze két történetre emlékszik, melyeket apja mesélt a családban a háborúval kapcsolatban: mindkettő a véletlen és szerencsés túlélést példázza. Elbeszélése szerint édesapja „*soha nem szerette a fémsisakot hordani. Egyszer, amikor valami rohamozás közben futni kellett, nem tudta hirtelen hová tenni, és a fejébe csapta. Abban a pillanatban egy golyó érte [a sisakot]. Elhajította, és soha többé nem használta.*” A másik történet: a katonák futóárkokban és a mellettük ásott bunkerekben éltek. Egyszer egy patkány ment át édesapja bunkerjén, aki undo-

rodott tőle, ezért átment egy másik bunkerbe. Éppen akkor egy akna csapott be arra a helyre, ahonnan ő kilépett.²⁷ (3., 4. és 5. ábra)

Stéphane Audoin-Rouzeau és Anette Becker 1914–1918, az újrairt háború című könyve közvetetten fogódzókát nyújthat e kérdések néhány vetületének megvilágításához.²⁸ Éppen azért, mert *Az újrairt háború* nem hadtörténeti munka: a háború kutatás új eredményeit ismerteti és foglalja össze, miközben – eddig nem tárgyalt szempontok alapján – újragondolja a 20. század e kiemelkedően fontos eseményét. A feldolgozás szemléletének újszerűsége abban rejlik, hogy a szerzők – a kulturális antropológiától ösztönözve – a háborút átélt kortársak indíttatásaira kíváncsiak, és olyan megközelítések felől vizsgálják azt, mint az erőszak, a reprezentációk és a gyász megnyilvánulásainak értelmezése. Noha elemzésük alapvetően a nyugat-európai országokra vonatkozik, a felkínált megközelítések – a szükséges változtatásokkal – a magyar példára is alkalmazhatók.²⁹

Az egyik problémakör, ami Veress Dezső hadba vonulásának motivációival kapcsolatosan is felmerül, az a háború kitörésekor minden hadviselő félnél megfigyelhető egyöntetű és sodró erejű lelkesedés, amit „lehetetlen ésszerű fogalmakkal megragadni”.³⁰ A szerzők a „nemzeti érzület”³¹ heves, leküzdhetetlen erejű felfakadásában, a haza eszméjének – még a kortársak számára is meglepő – felülkerekedésében találják meg e lelkesedés magyarázatát. A nemzet és a föld megvédelmezésének eszméje, az önvédelem érzése mindenütt jelen volt a kortársak gondolkodásában, és az adott pillanatban minden más lehetséges szolidaritáson felülemelkedett. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nacionalizmus olyan sikeres, mindent átható ideológia volt a korszakban, hogy az emberek képesek voltak ölni és meghalni nemzetükért.³² Ennek a kezdeti kollektív lendületnek a mértékére és erejére a szerzők szerint az önkéntesség jelensége világít rá leginkább: az a tény, hogy – országonként eltérő arányban ugyan, de – mindenütt nagy volt az önkéntes jelentkezők aránya.³³ Ez a kezdeti egyetértés a nemzet megvédelmezésével kapcsolatban a háború során – az óriási áldozatok és az itt-ott előforduló törések ellenére is – gyakorlatilag mindvégig fennmaradt. A témával kapcsolatosan a

27 A VP-rel 2007. augusztus 24-én készített interjú alapján.

28 Nem célok itt e hatalmas és összetett témakörnek még csak megközelítőleg mélyreható elemzése sem, pusztán néhány szempontot ragadtam ki, amelyeket az itt feldolgozott téma megközelítésében hasznosnak gondoltam.

29 A fordító, Fislis Éva előszava alapján. Audoin-Rouzeau – Becker, 2006: 8.

30 Audoin-Rouzeau – Becker, 2006: 79

31 Uo.: 80.

32 Eriksen, 2006: 348.

33 Az önkéntesség fogalma az Osztrák–Magyar Monarchia esetében nem az „önszántából” jelentésben értendő, ugyanis, 1868-tól, az általános hadkötelezettség bevezetésétől fogva mindenkit, aki kö-zépiszkolai végbizonysítvánnyal, illetve önálló egzisztenciával rendelkezett, önkéntesként vonultattak be és a vizsga után tartalékos tisztté léptettek elő. Így értendő Veress Dezső „önkéntes” hadba vonulása is, ami ezzel együtt nyilvánvalóan nem nélkülözte a hazafias érzés, lelkesedés fent bemutatott elemeit. S ezzel együtt nem zárja ki, hogy voltak a hadseregben valódi „önkéntesek” is. Lásd: Kóvér, 2004: 107.

23 Részlet az 1963. december 1-jén írt *Elmélkedések* kezdetű önéletrajzi szövegből (nagyatádi Városi Múzeum dokumentumgyűjteménye)

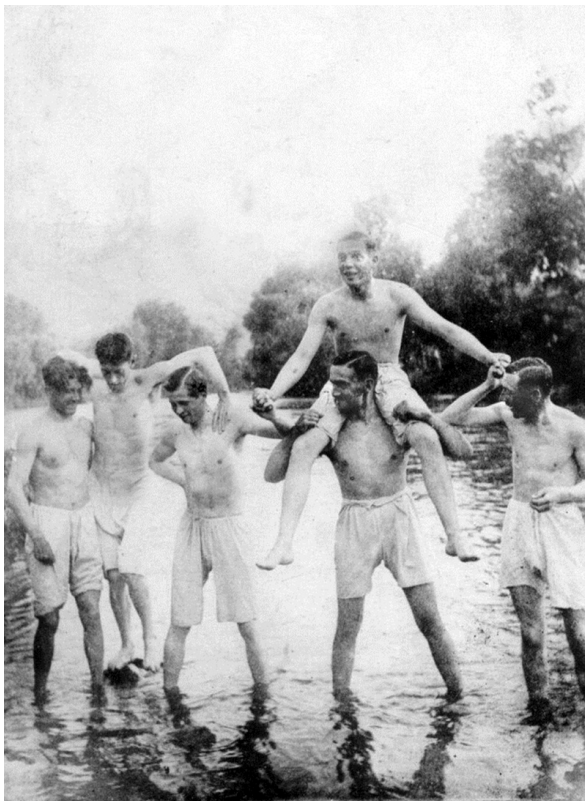
24 Endes, 1998: 444.

25 Lásd: Galántai, 1988:482-485.

26 Lásd: katonai önéletrajz

3. ábra. Ideiglenes fedezék Zbrucs mellett; Galícia, 1917

4. ábra. Galíciában, 1917

5. ábra. Galíciában, 1917

szerzők éppen az osztrák-magyar soknemzetiségű államalakulatot hozzák fel megdöbbentő példaként, ahol, minden várakozással ellentétben, „a nemzetiségek birodalomtól való elszakadásának semmiféle szándéka nem mutatkozott meg jelentékenyen a konfliktus alatt, az emigráció közegén kívül”. Hanák Péterre hivatkoznak, aki a háborús leveleket és a postai cenzúrát vizsgálva kimutatta, hogy a „nemzeti” téma csak az 1917-es év legvégén jelent meg a kettős monarchiával szembeni mindaddig domináns lojalitás ellenében.³⁴

Az önvédelem eszméje és a hazafias érzés hátterében az ellenfél eredendően gonosz, barbár mivoltáról kialakított kép munkált, s a kortársak óriási tömegei számára e barbárság elleni küzdelemben manifesztálódott a harc értelme. A barbárságot a háborúban megtapasztalt atrocitások igazolták mindkét oldal számára. Magyarország viszonylatában a gonoszt elsősorban a szerbek, illetve az „orosz kolosszus” testesítette meg, és az ellenük való harc kapcsán felelevenítődött az évszázados küldetés-mítosz: „amint századokon keresztül a mi édes hazánk volt védőbástyája a Nyugatnak a törökök ellen: úgy lettünk most ismét védőbástyája és oltalmazója minden kultúrának a vad és féktelen orosz zsarnokság ellen!” – olvasható *A világháború története 1914-1916* című kötet előszavában, ami 1916-ban, a Tolnai Világlapja kiadásában jelent meg.³⁵ Az erős küldetés-mítosz mindegyik hadviselő ideológiájában jelen volt (a lövészárkok túloldalán a keresztes hadjárat küldetés-mítosza kapott aktuális jelentést), és áthatotta a katonák gondolkodását is, értelmet tulajdonítva a harcnak és az áldozatoknak.

A „nemzeti érzület” és a küldetés-mítoszok a kötelesség fogalmával kapcsolódtak össze. A *honvédelem* – az anyaföld és szeretteik védelmének – *kötelessége*, mindvégig meghatározta a háborúban harcoló katonák reprezentációjának rendszerét: „a seregek többségében a tartós szenvedések (...) Oroszország kivételével sosem jutottak el odáig, hogy lerombolják a szerepükről alkotott képet, melynek középpontjában a *kötelesség* állt. *Devoir, Duty, Pflicht*: ezek a szavak mindenütt jelen vannak a korban született katonáirásokban, lett légyen szó levelekről, lövészárkok-naplókról, személyes feljegyzésekről.”³⁶ Egészen konkrét tartalommal telítődhetett e fogalom a magyar katonák számára 1916 augusztusában, amikor Erdély román megtámadásának híre a galíciai frontra is eljutott. A székely ezredekben harcolókat különösen fájdalmasan érinthette a hír, hiszen a háború ettől kezdve legközvetlenebbül saját szülőföldjüket és ott élő szeretteiket fenyegette.

A nemzeti érzés és a haza védelmének kötelessége – amint a kortársak gondolkodását általában³⁷ – bizonyosan Veress Dezső motivációit, gondolkodását is

befolyásolta. Ezek az eszmények azonban nem ekkor alakultak ki benne, hiszen a szűkebb és tágabb közösségért (család, egyház, haza) végzett munka, az érte való áldozatvállalás eszménye, továbbá a vállalt kötelességek teljesítésének erkölcsi motívuma már a családból hozott értékrendnek fontos elemeit alkották. Ahogy a második világháború idején vezetett naplójának egyik bejegyzésében írta, hosszú évek óta mindennapi imájának része volt ez a mondat: „*Add, hogy kötelességeimet magammal, családommal, hazámmal, egyházzal szemben teljesíteni tudjam és teljesítsem is.*”³⁸ A háború, majd azt követően a trianoni békeszerződés következményei által teremtett konfliktushelyzet, a kialakult politikai kontextus aktiválta a nemzeti identitást, a nemzet iránti lojalitást Veress Dezső és kortársai esetében.³⁹ Életének eseményei, az ekkor meghozott döntései tágabb közössége, nemzete iránti elkötelezettségére, a magyar nemzet iránti lojalítására mutatnak rá.

„dr. Veress Dezső magyar állampolgár”⁴⁰

Az életút más pontjain is található olyan döntések vagy egyéb jelzések, amelyek magyarság-tudatára, nemzeti identitására utalnak. Elsőként épp az a döntés, amelyet a világháború befejezését követő sorsdöntő történelmi helyzetben hozott.

A trianoni békeszerződés az államhatárok újrajrészolásával olyan új politikai kontextust alakított ki, amely az akkori erdélyi magyarság számára „két életpályastratégiát eredményezett: a migráció és a helyben maradás modelljét”.⁴¹ Mindkét életpálya modellnek többféle motivációja is lehetett. A migrációt választók döntésében szerepet játszott „a személyi/családi integritás vagy az identitás megőrzésének szándéka, a gazdálkodási lehetőségek keresése, az előállt konjunkturális helyzet értelmezése, a megtorlásoktól való félelem, a felhalmozott személyes tapasztalatok, a jövővel szembeni bizalmatlanság”.⁴² Meghatározó szerepe volt emellett a személyes, a családi vagy a szociokulturális (rendi-, osztály-, csoport-) tradícióknak. Mind a migráció, mind a helyben maradás szükségessé tette a reszocializációt: az első esetben a „megválasztott életter adottságaihoz, habitusaihoz való hozzáigazodást”, míg a második esetben „a lokális tradíciók felvállalása és érvényesítése, valamint az élettérben bekövetkezett változásokhoz, az új hatalmi konjunktúrához való alkalmazkodás vált szükségessé”.⁴³

Veress Dezső a migrációt, azaz a Magyarországra való átköltözést választotta, annak ellenére, hogy a családja, édesapja és a testvérei Romániában maradtak.⁴⁴ A döntés az addigi élettér elhagyását, a megszo-

34 Audoin-Rouzeau – Becker, 2006: 88.

35 Idézi Fisli: Audoin-Rouzeau – Becker, 2006: 7.

36 Uo.: 90.

37 Bizonyíthatja e szemlélet általánosságát az is, hogy azok a magyarországi verses halottbúcsúztatók, melyeket a háborúban meghalt katonák emlékére a – család elvárásaihoz igazodva – kántortanítók, parasztkántorok készítettek, a háborúban való részvételt szintén hazafias kötelességként állítják be, a hazáért elszenvedett halált pedig, hősi tettként értékelik, heroizálják. Keszeg, 2008: 211-212.

38 Veress, 2005: 162.

39 Eriksen, 2006: 341.

40 Részlet Veress Dezső állampolgársági bizonyítványából, kelt: Budapest, 1926. július 3.

41 Keszeg, 2009: 96-97.

42 Uo.

43 Uo.

44 Testvérei közül egyedül Anna költözött a későbbiekben, általam pontosan nem ismert időpontban Magyarországra.

kott szociális környezet megváltozását, s ezzel együtt a genealógiai hagyományból való kilépést hozta magával,⁴⁵ vagyis vállalnia kellett a szülőföldtől távol, családi-rokoni támogatás nélkül, idegen környezetben való újrakezdést.

Az életút fennmaradt dokumentumai között nem található közvetlen utalás arra nézve, hogy egész konkrétan milyen megfontolások, érvek és ellenérvek munkáltak Veress Dezső döntésének hátterében. Az életútnak erre az időszakra vonatkozó tényeit megvizsgálva azonban érzékeltethető az a politikai, társadalmi és egyéni élethelyzet által kirajzolódó kontextus, amelyben az elhatározás megszületett.

Így bizonyára befolyásolta döntését, hogy ebben az időszakban saját pályájával kapcsolatban is választást elé került: mindenekelőtt be kellett fejeznie az egyetemet,⁴⁶ majd hivatást kellett választania. A kolozsvári egyetem Budapestre menekítése miatt utolsó szigorlatait és államvizsgáját az egyetem új, ideiglenes székhelyén kellett letennie, s emiatt, valamikor 1920 májusa előtt a fővárosba költözött. (6. ábra) Itt talált munkát is: a megszállt területekről érkezett menekültek ügyeivel foglalkozó Országos Menekültügyi Hivatal tisztviselőjeként dolgozott. (7. ábra) Az 1951-ben kelt, már említett katonai önéletrajzában röviden így ír erről az időszakról: „1920-ban Brassóból, ahol akkor családom lakott, a román megszállás alól Budapestre lakoltattak ki s Budapesten, mint az Országos Menekültügyi Hivatal tisztviselője nyertem elhelyezést, ahol igen bő alkalmam nyílt az ország különböző helyeiről menekültek nyomorúságos helyzetével foglalkozni és ezt a kérdést tanulmányozni.” (8. ábra) A szövegben a család brassói lakására tett megjegyzés az ott tartózkodás ideiglenességére utal („ahol akkor családom lakott”): lehet, hogy kényszer lakóhely volt, és esetleg a román megszállás elől való meneküléssel függött össze.⁴⁷ Kényszer, kényszerítést jelez a „lakoltattak ki” kifejezés is, ami viszont személyesen reá vonatkozik. Feltűnő továbbá, hogy – bár az eseményeket harminc év távlatából idézi fel, és a szöveg kifejezetten hivatalos használatra készült hivatalos hangnemben – a menekültek helyzetére a „nyomorúságos” jelzőt használja, ami mindenképpen erős érzelmi töltésre, és az akkoriban szerzett tapasztalatok keserű és fájdalmas voltára utal.

Mindezen „apró” tények (a Brassóból való kényszerű(?) költözés, a család és Erdély 1918 vége és 1920 eleje között megismert helyzete, majd az ország fővárosában, illetve konkrétan a munkahelyén tapasztaltak) minden bizonnyal alakították, formálták véleményét, s befolyásolták végső döntését. Mindehhez

hozzáfűzhető még fiának, Veress Péternek utólagos értelmezése is, amely szerint édesapja „azért jött át, mert – jövődő jogászként – nem akart fölesküdni a román alkotmányra”.⁴⁸

Veress Dezső Magyarországon hamarosan benyújtotta a magyar állampolgársága fenntartására irányuló kérelmét. A kérvény maga nem maradt fenn, ám az 1926-ban kiadott állampolgársági bizonyítvány dokumentálja ezt a döntést, s a döntésen keresztül nemzeti elkötelezettségét: „Állampolgársági bizonyítvány. Udvarhely vármegyében Székelykeresztúr községben 1896. február hó 24. napján született, Csík vármegyei Csíkszentsimon községi illetőségű dr. Veress Dezső ügyvédjelölt, nagyatádi lakos magyar állampolgársága fenntartására irányuló elhatározását 1922. júl. 12-én az 1921. évi XXXIII. tc. (trianoni békeszerződés) rendelkezéseinek megfelelően bejelentette. E bejelentés alapján az 1921. évi 6500/M.E. sz. rendelet 12. szakasza értelmében ezennel igazolom, hogy dr. Veress Dezső magyar állampolgár. Kelt: Budapest, 1926. július 3.” (9. ábra)

„(...) atádi betelepülésem idején”

Veress Dezső a katonai szolgálattal párhuzamosan folytatta jogi tanulmányait az egyetemen, bár a rendkívüli körülmények között ez nyilvánvalóan csak több féléves kihagyásokkal volt lehetséges. Így az első, 1914/15-ös tanév elvégzése után csak 1918 nyarán végezhetett el egy pótszemesztert, majd 1919. május 8-án (egy újabb félév elvégzése és a harmadik alapvizsga letétele után) állította ki az egyetem az abszolutóriumát. Mindjárt másnap letette az első jogtudományi szigorlatot, még Kolozsvárott. A másodikat azonban csak több mint egy év múlva, 1920. július 31-én, immár Budapesten, a szigorlati bizonyítványon olvasható időszámítás szerint: „az egyetem száműzetésének első évében”.⁴⁹ Még ugyanezen év november 9-én sikerrel letette a harmadik, egyben utolsó jogtudományi szigorlatát is, „az egyetem száműzetésének második évében”.

Az Országos Menekültügyi Hivatal keletmagyarországi (sic!) főosztályának hivatalos bizonyítványa szerint 1920. május 14-én (tehát két és fél hónappal a második jogi szigorlata előtt) érkezett a megszállott területről Budapestre, s mint brassói menekültet az adott főosztálynál vették nyilvántartásba. Mint már szó volt róla, a főosztály néhány hónapig a munkahelye is volt. Az, hogy pontosan mióta dolgozott ott, a meglévő iratokból nem derül ki, az viszont pontosan tudható, hogy meddig: az 1921. március 7-én kelt irat szerint a főosztályvezető ekkor saját kérésére felmentette állásából. A rossz minőségű papírdarabra indigóval másolt irat

45 Keszeg, 2009: 97.

46 Úgy gondolom, hogy a történelmi helyzet által teremtett rendkívüli körülmények között maga az egyetem befejezése sem tekinthető magától értetődőnek, önmagában is a hivatás melletti döntésnek számított. Lehet, hogy ennek a nehéz időszaknak a tépelődéseit idézi fel a második világháború idején vezetett naplójának egyik bejegyzése: „Az éjjel Ernővel álmodtam. Nagyon ösztökélt, hogy hiányzó vizsgáimat tegyem le.” In: Veress, 2005: 65. 1945. január 12-i bejegyzés.

47 Veress Ernő, Veress Dezső bátyjának életrajzából tudjuk, hogy ő 1918-tól 1930-ig Brassóban volt hittanár. Összefüggésben lehet ezzel a család ottani tartózkodása is.

48 Veress Péter szóbeli közlése

49 A kolozsvári egyetemet 1872-ben alapították, 1881-ben kapta a Ferenc József Tudományegyetem nevet. Az első világháború után, 1919-ben, az új, román hatalom katonai hatalommal véget vetett az egyetem kolozsvári működésének, s még ugyanabban az évben megalakult a román tannyelvű I. Ferdinánd Tudományegyetem. A magyar egyetem intézményként nem szűnt meg, 1921-ben Szeged városa fogadta be, és ott működött tovább. Forrás: <http://www.ubbcluj.ro/hu/despre/misiune/istoric>. letöltés: 2016. július 27.

Exp. 480 szám.

Szigorlati bizonyítvány.

 Teresia Dezső úr,
 aki *Szilvásvarhelyen, Altvaterkegy* megyében, 1896. év
február hó *24*-én született, a *Kolonvéri* magyar kir.
Ferenc Sándor tudományegyetem *jog- és áll. tud.* kara előtt magát
 1920. évi *novemb* hó *9*-én a *2. elő tárgyi komisszió jogtudományi*
 szigorlatnak alávetette és szabályszerűen megvizsgáltván, azt *egyhangú -*
lag sikerrel kiállotta.

Miről neki kérésére e bizonyítvány a kar pecsétje alatt kiadott.

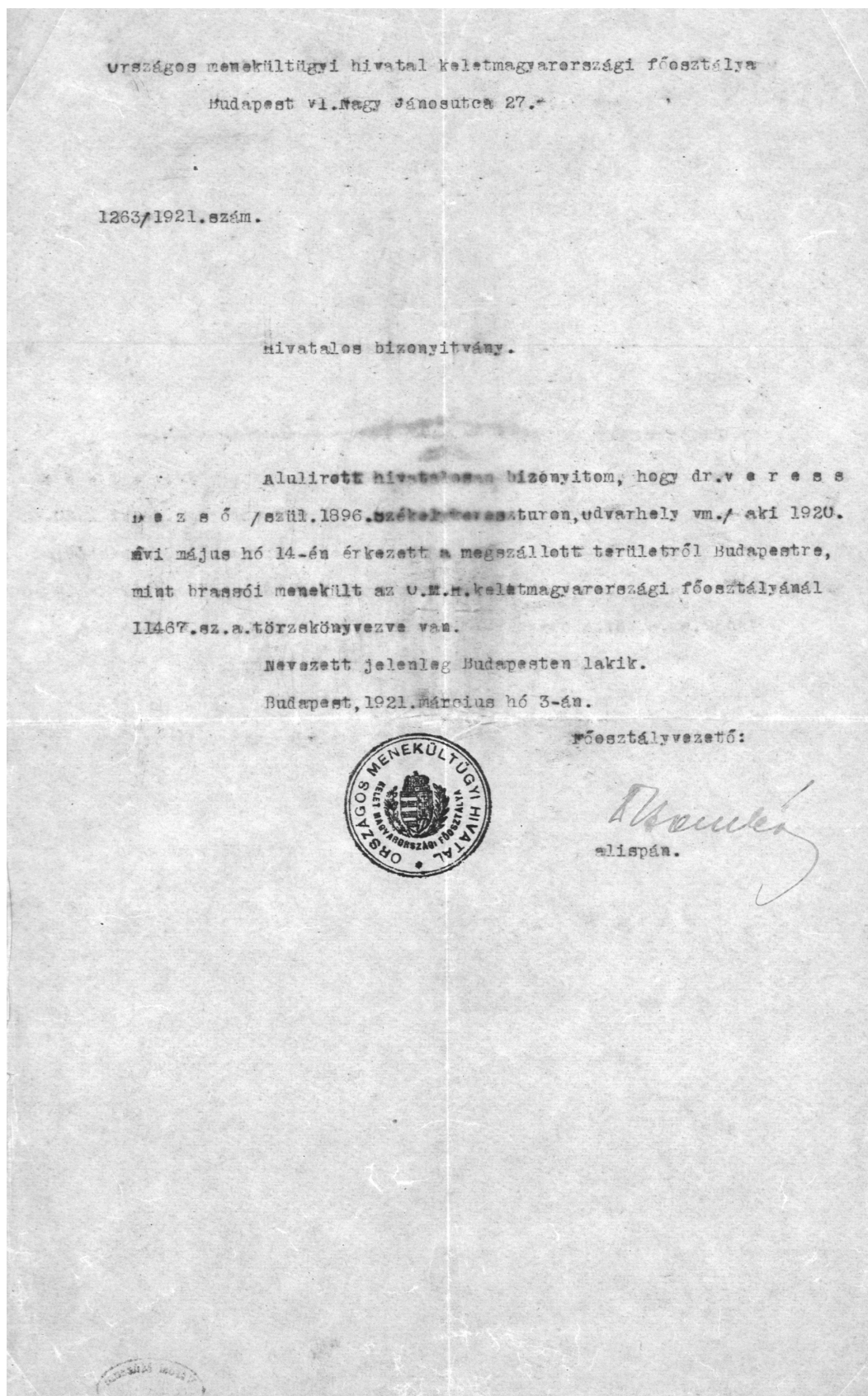
Budapest, 1920. év *novemb* hó *9*-ik napján,
 az egyetem száműzetésének *II.* évében.

 Menyhárt
 a *jog- és áll. tud.* kar o. i. dékánja.

Egyetemi nyomda. 1920.

6. ábra. Szigorlati bizonyítvány, Budapest, 1920. november 9., „Az egyetem száműzetésének II. évében”

7. ábra. Az Országos Menekültügyi Hivatal által kiállított bizonyítvány, 1920. március 3.

8. ábra. Az Országos Menekültügyi Hivatal dél-magyarországi főosztálya, Budapest, 1920

nem pusztán a felmentés száraz tényét tartalmazza. Hivatali főnöke fontosnak tartott még néhány mondatot hozzáfűzni ehhez: „Főosztályomnál kifejtett lelkiismeretes hivatali működéséért és lankadatlan ügybuzgalmaért – elismerésemnek – állandó szolgálati készségéért pedig köszönetemnek adok őszinte kifejezést. Együtt töltött közhivatali működésünk idejére mindig örömmel és szeretettel gondolok.”

A hivatalnál viselt állásáról minden bizonnyal azéрт mondott le, mert 1921. március 1-je óta dr. Sándor László és dr. Muzsik István budapesti ügyvédek irodájában alkalmazták ügyvédjelöltként, s „ezen időtől kezdve minden idejét a joggyakorlatnak szenteli és sem állami sem magán alkalmaztatásban nincs” – tudhatjuk meg az ügyvédek által aláírt bizonyítványból. Végül – miután minden tanulmányi előírásnak eleget tett és elvégezte a szükséges idejű joggyakorlatot – 1921. december 4-én megkapta jogi doktori oklevelét. Még e hónap végével felmondott az ügyvédi irodában – ahol „ellene semmiféle kifogás fel nem merült” –, és 1922. január 1-jétől kezdődően dr. Kommen Elek nagyatádi ügyvéd irodájában folytatta tovább joggyakorlatát.⁵⁰

Ezzel a munkavállalással megérkezett abba a dél-somogyi községbe, amely életének fő színterét, keretét alkotta az elkövetkező évtizedekben. Hogy milyen úton-módon, milyen személyes vagy hivatalos kapcsolatokon keresztül, és milyen megfontolások alapján választotta éppen Nagyatádot, pontosan ma már nem rekonstruálható. A családi emlékezet sem őriz erről

magyarázatot, történetet. A korábbi évek lokális történelmében azonban találhatunk némi közvetett magyarázatot e választásra. Tény ugyanis, hogy 1916 októberében több mint harmincezer embert telepítettek át a Románia által megtámadott Erdélyből a Dunántúlra. A legtöbb menekültet Somogy és Tolna megye fogadta be (öt-ötezer embert). Somogyban a járások lakosságszámához képest arányaiban a Nagyatádi járásba kerültek a legtöbben, ezen belül Nagyatádra 178 ember, zömében nők, gyermekek és idős emberek. Fontos megjegyezni azt is, hogy a menekültek több mint kilencven százaléka a „székely vármegyéből” származott. A szervezett visszatelepítés 1916. november eleje és 1917 májusa között zajlott, tehát az erdélyiek egy-hat hónap közötti időt töltöttek Somogyban.

Arról, hogy a somogyiak hogyan fogadták a menekülteket, viszonylag egységes képet adnak a korabeli sajtóhíradások, illetve a levéltárban fennmaradt személyes levelek. Ezen források tanúsága szerint a viszony kiegyensúlyozott, sőt szívélyes lehetett, és az egykori menekültek közül többen hazatérésük után is igyekeztek baráti kapcsolatokat ápolni egykori vendéglátóikkal. Mindenesetre olyan személyes kapcsolatok alakulhattak ki ez alatt a néhány hónap alatt, amelyeknek szerepük lehetett abban, hogy az 1918-1924 közötti nagy „népvándorlás”⁵¹ során Somogyba a Jugoszláviának és Romániának ítélt területekről érkeztek a legtöbben. Az 1918 utáni menekülthullám érdekes vonatkozása, hogy

50 Dr. Kommen Elek által kiadott nyilatkozat

51 Az elcsatolt területekről 350 000 ember menekült a trianoni Magyarországi területére. Lásd: Csóti, 1999: 364.

MAGYAR KIRÁLYI BELÜGYMINISZTER.

192 5 évi 23.595 /XII. szám.

Állampolgársági bizonyítvány.

Udvarhely vármegyében Székelykeresztur községben 1896. évi február hó 24. napján született, Csik vármegyei Csikszentsimon községi illetőségi dr. V e r e s s D e z s ő ügyvédjelölt, nagyatádi - - - - -

lakos magyar állampolgársága fenntartására irányuló elhatározását 1922. évi julius hó 12 napján az 1921. évi XXXIII. törvénycikk (trianoni békeszerződés) rendelkezéseinek megfelelően bejelentette.

E bejelentés alapján az 1921. évi 6500/M. E. számú rendelet 12. szakasza értelmében ezennel igazolom, hogy dr. V e r e s s D e z s ő - - - - - magyar állampolgár.

Budapest, 1926. évi julius hó 3 napján.

A miniszter rendeletéből:

miniszteri tanácsos.

a vármegyében letelepedett számos erdélyi menekült azt nyilatkozta, hogy a somogyi vidék emlékezteti őket leginkább szülőföldjükre.⁵² „A Somogyról alkotott első kedvező benyomások minden bizonnyal éppen az 1916. évi menekülés során alakultak ki (...). Kérdés, hogy vajon milyen szerep jutott, illetve szerepet játszott-e egyáltalán az 1916. évi menekültek személyes emlékezete abban, hogy az 1918 után áttelepültek figyelme Somogy vármegye felé fordult.” – hagyja nyitva a kérdést Csóti Csaba is a témáról írott tanulmányában.⁵³

Figyelemre méltó tény továbbá, hogy Veress Dezső nagyatádi baráti köréhez tartozott két olyan ember is, akik szintén Erdélyből, az első világháború után települtek át: Gaál Aladár és Bányai Lajos. Az utóbbi – mint a nagyatádi járásbíró elnöke – évtizedeken át kollégája is volt, Gaál Aladárhoz (és családjához) pedig életre szóló, bensőséges barátság fűzte. Nagyatád Veress Dezső választott hazája lett, ami mellett minden nehézség ellenére kitartott, és a hozzá való kötődésnek, az érte és lakói iránt vállalt felelősségnek többször is tanúbizonyságát adta (például a második világháború idején, amikor a község négy hónapon keresztül a frontvonalra került).

Összegzés

Írásomban egy egyéni élettörténet elemzésén keresztül azt vizsgáltam, hogy az adott világtörténelmi esemény, a világháború hogyan „csapódott le” az egyéni életvilágban. A közvetlen és közvetett források

értelmezése során láthatóvá vált, hogy a Nagy Háború Veress Dezső életének fordulópontját jelentette, sorseselemény volt számára, amely az élettörténetben új kezdetet jelentett. A mandelbaumi modell szerint egy élettörténelmi fordulópont akkor válik teljessé, amikor a személy „újfajta szerepeket vállal, új kapcsolatokba kerül másfajta emberekkel, és új én-tudatot alakít ki.”⁵⁴ Az egyes életszakaszok a fordulópontot követő adaptáció⁵⁵ révén válnak homogénné. A fenti életszakasz-elemzésből látható, hogy az adaptáció Veress Dezső esetében sikeresen megtörtént: aktív tagja lett választott lakóhelye mikrotársadalmának, amelyben új kapcsolatokat épített ki (szakmai, szociális téren és magánéletében egyaránt), és addigi szerepeihez (egyetemista, katona) képest újfajta szerepeket vállalt. Stabil éntudatot alakított ki, amelynek alapeleme a keresztény értékrend és erkölcsiség alapján, kötelességként, ugyanakkor szolgálatként is felfogott ügyvédi munka és közösségi tevékenység, közösségen érte „egyházát”, „községét” és „hazáját” egyaránt. Azt is láthattuk, hogy bár a háború jelentette sorscsapás kívülről zúdult rá az egyénre, akaratán, szándékán kívül esett meg vele, ám a véletlen és a helyzet elviselésén túl a történelmi helyzet teremtette „elágazási ponton” is lehetett tere a tudatos döntésnek, választásnak. E választások elemzése rávilágított Veress Dezső identitásának az adott történelmi helyzetben különösen aktiválódó szeletére: a nemzetudatra, a magyarsághoz való erős érzelmi kötődésére.

52 „Főképp délsomogyi lakosságának karaktere rendkívül hasonlatos fajtám népéhez, a székelyekhez” – írta Ugron Gábor, Erdély 1918. évi királyi biztosa, a Székely Nemzeti Tanács egykori tagja, aki 1926-tól mint a Kaposvári kerület országgyűlési képviselője kapcsolódott Somogy megyéhez. In: Somogyvármegye Trianon után (szerk: Dömjén Miklós) Budapest, é.n., 15.p. idézi: Csóti, 1999: 368.

53 Csóti, 1999: 343-368.

54 Mandelbaum, 1982, 36-37.

55 Az adaptáció, írja Mandelbaum, „beépített folyamat, mert minden személynek módosítania kell élete folyamán több megrögzött viselkedési modelljét, hogy megbirkózhasson az új feltételekkel. Minden személy azért változtatja meg az életvitelét, hogy fenntartsa a folytonosságot, vagy a csoportban való részvétel céljából, vagy a társadalmi elvárások, vagy az énkép miatt, vagy egyszerűen a fennmaradás érdekében” Mandelbaum, 1982: 37.

Irodalom

- AUDOIN-ROUZEAU, S. & BECKER, A. 2006: *1914–1918, az újraírt háború*. Budapest, L'Harmattan – Atelier.
- CSÓTI Cs. 1999: Az 1916. évi erdélyi menekültek Somogy megyében. In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Levéltári évkönyv. Kaposvár, 343-368.
- ENDES M. 1994 [1938]: *Csik-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Thomas Hylland, E. 2006: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest, Gondolat.
- GALÁNTAI J. 1988: *Az első világháború*. Budapest, Gondolat.
- KESZEG V. 2008: A katonaság és a történelem. In Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Az eltűnt katona*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 205–254.
- KESZEG V. 2009: 20. századi életpályák és élettörténetek. In Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 95-133.

- KÖVÉR Gy. 2004: Magyarország története a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó, 11-186.

- LOTMAN, J. 2002: Kultúra és intellektus. Szitár Katalin (ford., szerk., vál.): *Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Budapest. Argumentum Könyvkiadó, Eötvös Loránd Tudományegyetem Orosz Irodalmi és Irodalomkutatói Doktori Programja, 132-133.

- MANDELBAUM, DAVID G. 1982: Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In Külöls Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában* (Tanulmánygyűjtemény). Documentatio Ethnographica 9. Budapest, 29-46.

- MOHAY T. 2000: Egyének és életutak. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 760-790.

- TENGLYI L. 1998: Élettörténet és önazonosság. In *Holmi X. évfolyam* 4: 525-543.

- VERESS D. 2005: *Értetek*. Napló. Nagyatád, 1944–45. Nagyatád. A Nagyatádi Művelődési Ház és Városi Múzeum kiadása.